

FTAMP 13.09

**Р.Б. Зейнуллин* , Т.Х. Габитов **

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: zeinullin_96@mail.ru

НОҒАЙ ТҮРКІЛЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ БАТЫС ҚЫПШАҚТАРДЫҢ КӨШПЕЛІ МҰРАСЫ

Мақаланың мақсаты – Орта ғасырлардағы ноғай түріктерінің этномәдени көшпелі кодын зерттеу, түркі философиясындағы «кемел адам» концепциясын қарастыру. Мақалада Ұлы Дала кемел адамының негізгі архетиптерінің жаңа типологиясы қарастырылады. Қазіргі түркі әлемінің рухани құндылықтарын мәдени-философиялық жүйелеуді жетілдіруге мүмкіндік беретін мәдени символизмге негізінделген ғылыми қағидаттар ұсынылатын болады. Көлемді өзгерістер орын алған қазіргі әлемде жаһандану мен мәдениеттердің бірігуі процестерінің маңыздылығы арта түсуде. Осы орайда рухани жаңғыру көздерін қарастыру сонымен бірге түркі халықтарының мәдени дамуы тетіктерінің басымдықтарын қайта қарау, түркі этникалық мәдениетінің тұтастай алғанда бірегей әрі ерекше іргелі рухани құндылықтарын сақтап қалу мәселесі ерекше маңыздылыққа ие болып отыр. Түркі тілдес ойшылдар негізінен әрқашанда тұлғаның толыққанды философиялық бейнесін қалыптастыруға ұмтылған деген тұжырым жасалады. Адамзатқа философиялық көзқарас дүниенің мәнін айқындауды және оның қызметіндегі негізгі нысандарын нақты тарихи анықтайды, ондағы болмыстың әртүрлі тарихи түрлерін ашуды қамтиды. Орта ғасырларда өмір сүрген еуразиялық дана-ойшылдардың антропоцентристік философиясы адамзаттың дүниедегі алатын орны мен оның дүниеге қатынасын ашып көрсетеді, адам өзінің мүмкіндіктерін жүзеге асыра отырып, кім бола алады, қасиетті мен қасиеттінің арақатынасы қандай деген сұрақтарға талдау жасайды. Ол «мінсіз адам» болып табылатын мұрат.

Зерттеу жұмысында тек философия, тарих, мәдениеттану бойынша ғана емес, сонымен қатар мифология, эстетика, этнография сияқты білімнің басқа салаларындағы еңбектер пайдаланылды, өйткені ноғай халқының ежелгі тарихы мен мәдениетінің толық бейнесін беру қажеттілігі туындады. Негізгі түйіндер, біріншіден, дүниетанымдық көзқарастардың негізі болып табылатын халық аңыздары мен наным-сенімдерінде, салт-дәстүрінде, әдет-ғұрыптарында және т.б. көрініс тапты, ноғайлардың дүние суреттемелерінде бейнеленді.

Түйін сөздер: ноғайлардың түркі мәдениеті, Алтын Орда өркениеті, Дешті Қыпшақ, көшпенділік, орта ғасырлар, Ұлы Жібек жолы.

R.B. Zeinullin, T.H. Gabytov

Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zeinullin_96@mail.ru

The ethnoculture of the nogai turks and the nomadic heritage of the western kipchaks

The purpose of the article is to study the ethnocultural nomadic code of the Nogai Turks in the Middle Ages, to consider the concept of the «perfect man» in Turkic philosophy. The article discusses a new typology of the main archetypes of the perfect man of the Great Steppe. Scientific principles based on cultural symbols will be proposed to improve the cultural and philosophical systematization of the spiritual values of the modern Turkic world. In the modern world, where large-scale changes are taking place, the importance of the processes of globalization and the unification of cultures is increasing. In this regard, of particular importance is the consideration of the sources of spiritual revival, as well as the revision of the priorities of the mechanisms of cultural development of the Turkic peoples, the preservation in general of the unique and unique fundamental spiritual values of the Turkic ethnic culture. It is concluded that Turkic-speaking thinkers have always sought to form a full-fledged philosophical image of the individual. The philosophical approach to humanity presupposes the definition of the essence of the world and the concrete historical definition of the main forms of its activity, the disclosure of various historical types of being in it. The anthropocentric philosophy of the Eurasian wise thinkers who lived in the Middle Ages reveals the place of humanity in the world and its attitude to the world, analyzes the questions of who a person can be, realizing their capabilities, what is the ratio of the holy and sacred. This is the goal that is the «perfect person».

The research work used works not only on philosophy, history, cultural studies, but also in other fields of knowledge, such as mythology, aesthetics, ethnography, as there was a need to give a complete picture of the ancient history and culture of the Nogai people. The main nodes were reflected, firstly, in folk legends and beliefs, customs, customs, etc., which were the basis of ideological views, were reflected in descriptions of the Nogai world.

Keywords: Turkic Nogai culture, Golden Horde civilization, Desht-Kipchak, nomadism, the Middle Ages, the Great Silk Road.

Р.Б. Зейнуллин*, Т.Х. Габитов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: zeinullin_96@mail.ru

Этнокультура ногайских тюрок и кочевое наследие западных кипчаков

Цель статьи – изучение этнокультурного кочевого кода ногайских тюрок в Средние века, рассмотрение концепции «совершенного человека» в тюркской философии. В статье рассматривается новая типология основных архетипов совершенного человека Великой Степи. Будут предложены научные принципы, основанные на культурной символике, позволяющие совершенствовать культурно-философскую систематизацию духовных ценностей современного тюркского мира. В современном мире, где происходят масштабные изменения, возрастает значимость процессов глобализации и объединения культур. В этой связи особое значение приобретает рассмотрение источников духовного возрождения, а также пересмотр приоритетов механизмов культурного развития тюркских народов, сохранение в целом уникальных и уникальных фундаментальных духовных ценностей тюркской этнической культуры. Делается вывод, что тюркоязычные мыслители всегда стремились к формированию полноценного философского образа личности. Философский подход к человечеству предполагает определение сущности мира и конкретно-историческое определение основных форм его деятельности, раскрытие в нем различных исторических типов бытия. Антропоцентрическая философия евразийских мудрых мыслителей, живших в Средние века, раскрывает место человечества в мире и его отношение к миру, анализирует вопросы о том, кем человек может быть, реализуя свои возможности, каково соотношение святого и сакрального. Это цель, которая является «идеальным человеком».

В исследовательской работе использовались работы не только по философии, истории, культурологии, но и в других областях знаний, таких как мифология, эстетика, этнография, так как возникла необходимость дать полную картину древней истории и культуры ногайского народа. Основные узлы отражались, во-первых, в народных легендах и верованиях, обычаях, обычаях и т.д., которые являлись основой мировоззренческих воззрений, отражались в описаниях мира ногайцев.

Ключевые слова: тюркская культура ногайцев, цивилизация Золотой Орды, Дешт-Кыпчак, кочевничество, средневековье, Великий Шелковый путь.

Кіріспе

Қазіргі ноғайлар негізінен Дағыстанда, төменгі Еділ бойында (Астраханда), Солтүстік Кавказ бен Қырымның далалық бөлігінде тұрады, Түркия мен Румынияда үлкен ноғай диаспоралары бар. Олардың этникалық бірігуінің өзегі – Дағыстан мен Астрахандағы, Солтүстік Кавказдағы ноғайлар бірегей қоңыстанған өлкелер. «Дағыстан нағыз рухани жетілу сынынан өтті – ол өзінің өркениеттік бастаулары мен болашағын қарқынды іздеуде... Қазір Дағыстан қоғамында ұлттық сана мен өзіндік сананың мәнді қалыптасуы, тарихқа, мәдениетке үндеу және дін, олардың болашағының бір кездері мызғымас болып көрінетін векторларын қайта қарау» (Билалов М.И., 2013), – деп жазады профессор Біләлов М.И.

Ноғайлардың ата-бабалары құрамдас көне түріктер жабайы жылқылар мен түйелерді қолға үйретіп, арбалар мен доңғалақтарды ойлап тауып, атқа міну техникасын жетілдіріп, металл өңдеуден бастап әлемдік өркениетке үлкен үлес қосты: қыш бұйымдарын жасау, тоқымашылық, зергерлік бұйымдар өндірісі, астрологиялық, музыкалық ғылымдар, т.б. олардың өзіндік өркениеті болғанын көрсетеді. Бірқатар еуропалық ғалымдар (А.Тойнби) түркілердің көне өркениетінің болғанын көпке дейін мойындамады. Бірқатар ғалымдар, керісінше, ноғай көшпелілерінің белгілі бір табиғи-географиялық жағдайларда дамыған өзіндік дала өркениеті болғанын алға тартты. Мысалы, Л.Н.Гумилев және басқалары біздің дәуіріміздің ІХ ғасырынан бастап осының негіздерін дәлелдеген. Біздің

заманымыздың ХІ ғасырына дейін Жерорта теңізі мен Қиыр Шығыс халықтарымен салыстырғанда түркі халықтары жаңа өркениеттің гүлденуін бастан кешірді (Тюркские народы..., 2004). Ежелгі көшпелілер мәдениетін зерттеуші С.И.Руденко барлық үй жануарларының ішінде оларда «тек жылқы бейнеленген», ал дөңгелек мүсіндер, қамшының сабы, садақ, ер-тоқым жылқы бейнесінде әшекейленгенін атап өтті. Жылқы бейнелері Орта Азиядан, Солтүстік Кавказдан және Батыс Сібірден артефактылары табылған скиф өнерінде де белгілі.

Карл Ясперстің көзқарасы бойынша, көшпенді түріктер адамзат тарихында тұңғыш рет ғарышты жеңді, кентавр (көшпелі салт аттының символдық бейнесі) адам эйкуменасын кеңейтті, құрғақ дала мен шөлдерді игерді, алысты жақындатты және болмысты ізгілендірді (Ясперс К., 1991). Еуропалық мәдениет зерттеушісі Альфред Вебер көшпелі мәдениеттер оқшауланған аграрлық империяларды байланыстырып, тарихта катализатор қызметін атқарғанын атап көрсетті.

Ноғайлар ата-бабаларының көшпелі өркениетінің жеткен шыңы, бәлкім, белгілі бір дәрежеде руханият саласындағы жетістіктері болды. Скифтер мен савроматтар өнерінің табиғатын айқындайтын «жануар стиліндегі өнер» (Каган М.С., 2003) деп аталатын жоғары көркемдік дәстүр осының дәлелі – бұл ұғым тіршілікті динамикада, шынайы бейнелеуді білдіреді. Осы халықтардың қолданбалы өнерінің бейнелеу мотивтері олардың болмысының негізінде жатқан жануарларға, ең алдымен, жылқы, киік немесе түйе болғанын көрсетеді.

Әдістер

Зерттеуде Алтын Орданың рухани кеңістігіндегі өркениеттік үдерістерді салыстырмалы талдау әдісі қолданылған. Талдау тек мәдени дереккөздерге ғана емес, білімнің басқа салаларындағы, ең алдымен философиялық-антропологиялық, тарихи-мәдени, сондай-ақ мәдени-этнографиялық деректерге де негізделді. Өртүрлі мәдени дәстүрлерді әлеуметтік-мәдени салыстыру критерийлерінің жүйесін әзірлеуге негізделген салыстырмалы әдістеме (салыстыру, аналогия, қатар қою, диалог, параллелизм) оларды біртұтас тұтастықтың бөліктері ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл мәдени-антропологиялық салыстырмалы зерттеулер өркениеттердің «терең қабаттарын» қозғауға,

бір мәдениетті екіншісінің призмасы арқылы түсінуге мүмкіндік береді. Философиялық салыстырмалы зерттеулер ойлаудың жалпы парадигмаларын іздеп қана қоймай, белгілі бір ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін атап көрсетуге жол ашады. Дағыстанның атақты философы және мәдениеттанушысы М.И. Билаловтың пікірінше, қоғамдағы жағымсызды жеңу рухани өмірді ұйымдастырудың стереотиптерін және оның ағымының процестерін қайта қарауды қамтиды. Бұл жерде стихиялылыққа, өзіндік шектелген ағымға орын жоқ. Рухани мәдениет саласындағы идеяларды қайта құрылымдау қарама-қарсы білімнің елеусіз болып көрінетін сәттеріне назар аударып, жаңа белгілерді анықтауға және дүниетанымның қалыптасуына ықпал етеді» (Билалов М. И., 2013).

Батыс пен Шығыс мәдениеттері арасындағы айырмашылықтарды салыстырудың сарқылуын сезіну мәдени-өркениеттік үдерісте «синтез» идеясынан әмбебап және жергілікті өзара әрекеттесу идеясына көшу болды. Мақалада «отырықшы – көшпелі» салыстырмалы циклінің зерттеулері, сонымен қатар өркениеттік көзқарастағы антропологиялық еңбектер, атап айтқанда, мәдени-тарихи типтерді іздеу әдістемесі бойынша зерттеулер пайдаланылды.

Зерттеу әдіснамасында

Дағыстанның көп ұлтты қоғам ретіндегі ерекшеліктері де ескерілген. Біз үшін монографияның ережелері М.И. Билаловтың зерттеу ерекшеліктері туралы «Қазіргі заманғы өркениеттік процестердің мәселелері мен қайшылықтары және олардың Солтүстік Кавказ сияқты күрделі, көпмәдениетті және көпконфессиялы аймақтағы барысын зерттеу өте маңызды. Этномәдени процестерді әлемдік өркениеттік даму және оның сапалық өзгерістері контекстінде қарастыру оған бұрыннан келе жатқан проблемаларды пайымдаудың жаңа спектрлері туралы хабардар етеді» (Билалов М.И., 2018).

Теориялық және әдістемелік тәсіл ретінде зерттеуде уақытша өлшем мен динамикадағы екі дәстүрлі мәдениеттің көрсеткіштері мен сипаттамаларын салыстыруға мүмкіндік беретін мәдениетаралық және уақытаралық «кросс-уақыт» талдауы қолданылды. Бұл ретте мақалада логикалық-тарихи, аксиологиялық тәсілдер де қолданылды. Қосымша әдістер жүйелік талдау және герменевтика әдісі болды.

Негізгі бөлім

Уақытты түркі көшпелілері ұрпақ алмасуы ретінде қабылдаған. Әр адамның өз шежіресін білу маңызды болды. Көбінесе белгілі бір мәдени қаһарман, тарихи тұлға, жануар (қасқыр) арғы тек болып саналды. Рудың көне болуы оның өкілдерінің әлеуметтік мәнін анықтады. Мысалы, ноғай жырауы Қазтуған өз шежіресін дүние жаралған кезден бастайды. Көшпенді бұл дүниеге өзін кездейсоқ лақтырылғандай сезінген жоқ, ол өзі тектес ата-бабасының ұзақ тізбегінің жалғасы және ұрпақта өзіндік жалғасы болды. Тарихтың сол кезеңінде бәрі тұғырлы көшпелілердің ономастикасы кең тараған. Дүниеге келген сәбиді дана қариялар: «Жігіт бәрі боп өссін, онымен бірге халқымыз өркендесін», – деп жаңа туған сәбилердің есімдерін осылай атаған. Демек, батылдық пен жауынгерлік, барлық халықтар жоғары бағалайтын қасиеттер ноғай көшпелілеріндегі қасқыр символизмімен байланысты. Демек, қасқыр бүкіл түркілердің тотемдік символы болған.

Фрейзер Д.Д. өзінің зерттеулерінде жоғары биліктің бір адамның қолында шоғырлануы оған өмір бойына бұрынғы бүкіл ұрпақтар жасай алмаған өзгерістерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретінін дәлелдеді. Бұл ақылды, шешімді адам болса, мысалы, хан Ноғай немесе Едіге болса, ол күшті мемлекет құрып, басқалар үшін айбынды және қауіпті көршіге айналады. «Өз билігін ішінара қарудың күшімен, ішінара әлсіз тайпаларды өз еркімен бағындыру арқылы кеңейте отырып, бұл тайпа көп ұзамай байлық пен құлдарға ие болады, бұл адамдардың бүкіл таптарын тұрақты өмір сүру үшін күрестен босатып, оларға жанқиярлықпен айналысуға мүмкіндік береді. білім алу – бұл ең асыл және ең күшті құрал – адамның жағдайын жақсарту үшін керек» (Д. Д. Фрэйзер., 1890).

Ноғайлардың ата-бабалары қазақтар мен басқа да түркі халықтары сияқты орта ғасырлардағы өз тарихының қаһармандық кезеңінен аман өтті, дала рыцарлары – батырлар мен жыраулар пайда болды. Қазтуған күнді тұманнан тазартып, айдан бұлттарды жылжытып, мұсылмандарды кәпірлерден ажырата білгенін алға тартты. Доспамбет өз даласын мақтан тұтып, Азаұлының (Азов) Ыстамбұлдан кем еместігін алға тартты.

«Қисса-сул әнбияда» Алтын Ордалық Насыраддин Рабғузи, «Гүлстанда» Сайф Сарай, «Махаббатнамада» Хорезми, «Хұсрау уа шырында» Құтби, «Жүсіп-Зылихадағы» Дүрбек

ақындар қыпшақ тілінде өлмес шығармаларын тудырды. . Алтын Орда (қыпшақ) тілі ұлтаралық қатынастың мәдени қызметін атқарады. XIII-XV ғасырларда Карпат тауларынан Моңғолия мен Қытайға дейін кең тараған бұл тілді еуропалықтар білгісі келді. Олар қыпшақтарды кумандар деп атады және «Кодекс Куманикус» жазылды. Ол XII ғасырдың аяғында құрастырылған, авторы белгісіз, қыпшақ-латын-парсы сөздігі еді.

Бұл кезеңде Асан қайғы (ноғайлар мен қазақтардың тұңғыш философы – Ш.Ш.Уәлиханов) «Арман етілген жер – Жерұйық» бейнесін жасайды, қазақтың алғашқы хандарының кеңесшісі болады. Қасымхан тұсында Қазақ хандығы шыңына жетіп, астанасы Сарайшыққа көшірілді. Түркі бірлігіне көп көңіл бөлген, оның анасы Мұхаммед Шайбанмен жақын туыс болған. Бір нұсқа бойынша, Ұлытаудағы Қасымхан қазақтар мен басқа да түркі халықтарының бірлігінің символы – Алаш хан кесенесін салуға үлес қосқан. Қазақта «алты алаштың баласы» деген сөз бар. Алты Алашқа қазақтың үш жүзі, ноғай, қарақалпақ және Дешті-Қыпшақ өзбектері кіреді. Қазақ: «Өзбек өз ағамыз» деп бекер айтпаса керек. Алты Алашқа қырғыздар да кіреді (қазақ пен қырғыз туыс). Алты Алаштың кейбір варианттарына башқұрттар да кіреді. Бірақ барлық нұсқаларда ноғайлар мен қарақалпақтар алты Алаштың қатарына енеді, олар қазақтармен бірге түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай топтамасын құрайды.

Бұрынғы негізгі дәстүрлі кәсіп - көшпелі және жайылымдық мал шаруашылығы (қой, ешкі, ірі қара мал), түйе шаруашылығы және жылқы шаруашылығы, кубандық ноғайларда да аз дәрежеде егіншілік (тары, сұлы, бидай) дамыған болатын. Қолөнердің ішінде маталар жасау, былғары мен қой терісін өңдеу, киіз жасау, етік, бас киім жасау кеңінен тарады. Ноғайлардың басым бөлігінде тұрақты ауылдар болған жоқ, олардың бір бөлігі уақыт өте келе ауылдар құрған тұрғын үй және шаруашылық құрылыстарын қыста ұйымдастырды. Көшпелі ноғайлардың дәстүрлі тұрғын үй түрі - киіз үй - үлкен жиналмалы және шағын жиналмайтын, тасымалданатын түрлері болды. Отырықшы ноғайлар көбінесе жартылай жертөлелерде өмір сүрді; Солтүстік Кавказдың көрші халықтары мен жергілікті орыс халқының үй салу дәстүрлері де қабылданды. Киіз үйді жылыту және тамақ дайындау үшін ашық ошақ пайдаланылды.

Еуразиялық көшпенділердің әлемдік өркениеттің дамуындағы рөлін Орталық Азия

және Кавказды зерттеу институтының негізін қалаушы және төрағасы Фредерик Старр өте жақсы көрсетті; 20 кітаптың және ресейлік және еуразиялық тақырыптарға арналған 200-ден астам мақаланың авторы және редакторы Орталық Азияның алтын ғасырында түркі ойшылдарының құдайдың жаратылысы идеясын қабылдағанын, бірақ содан бері планетаның түбегейлі өзгерістер мен өзгерістерге ұшырағанына келіскенін атап өтті. олар сегіз ғасыр бойы эволюциялық геологияны және тіпті дарвинизмнің негізгі қағидаларын күтті (Стивен Фредерик Старр., 2017). Осыған сәйкес түркі өркениетінің дамуына қосқан зор үлесін, өз кезегінде әлемдік мәдениеттің дамуына ықпал еткен Старр сияқты ғалымдардың ролін атап өтуге болады.

Академик Қызласов атап өткендей, 6-8 ғасырлардағы түркі мүсіндері марқұмның портретіне ұқсастығы бар еді, «қазір ғылымға көптеген жүздеген, мүмкін мыңдаған түркі мүсіндері белгілі, бірақ олардың ешқайсысы бірінің бетін бірі қайталамайды. Бұл даралықта біздің тақырыбымызға сай маңызды айғақ қоғамның жеке тұлғаны және оның өзін-өзі бағалауын сезінуінің дәлелі болып табылады» (Қызласов И., 2006).

Түркі мәдениетінің қызықты әрі толық зерттелмеген құбылыстарының бірі – түс гаммасы. Түріктер үшін ол табиғатпен де байланысты болды. Түркілер үшін көк түстің барлық реңктері маңызды рөл атқарғанын мына жазбадан көреміз: «...Осы екі шекараның арасында олар (сол кезде) «көк» түріктерді орналастырып, өмір сүрді (отырды), қожайынсыз және тайпа өкілдерісіз ... (Сулейменов О.О. 2002)

Қыпшақтар жасылды көктен ерекше ажырата алмаған. Бұл түс нені білдіреді? Оның мәні неде? Көк дегеніміз байсалды, сабырлы, түсіністік, шынайылық, айқындық, тұтастық, татулық, кеңдік, шыншылдық, сөйлеу, артикуляция, жоғары интеллект, байсалдылық, сенім, мөддірлік, рухани, жанашыр, толы. Осы екі түсті түсінуде біз қандай да бір мағыналы байланысты көреміз. Жасыл түс мағынасы да түріктердің мінезін жақын сипаттайды: «Жасылдың адамгершілікке бейімділігі бар. Жасыл – махаббат, тұтастық, прогресс, практикалық, ой еркіндігі, тепе-теңдік, сұлулық, үйлесімділік, мотивация, сөзсіз жанашырлық, тұрақтылық, сәттілік, өсу, түсіну, табиғилық» (Маргулан А.Х., 1985).

Түркі мәдениетінде адам табиғатпен үйлесімді өмір сүреді. Ол оны бағындырмайды, бірақ

оны жақсы көреді, онымен араласады. Мысалы, «Оғызнама» дастанында олар Оғыз ханның түрін көріп, таңдағандарын былайша суреттейді: «Оғыз ханның маңдайындағы мең Солтүстік жұлдыздай, көзі аспаннан көкірек, шашы өзеннің ағынындай, тістері маржандай» (Стивен Фредерик Старр., 2017).

И.Ю.Крачковский былай деп жазды: «Менің ойымша, қоғамның топтық санасында екі өркениет құндылықтары біртұтас бөлінбейтін тұтастыққа тоғысқанда жаңа сапаның пайда болатыны одан да таңғаларлық. Оған жарқын мысал ретінде түркі дүниесіндегі мұсылман мемлекеттерінің құрылуын келтіруге болады, бұл кезде түркі көшпелі халықтары (X ғасырда Қараханидтер, XI ғасырда Селжұқтар, тіпті XII ғасырда Алтын Ордаға бағынышты көшпелі тайпалар болсын), Исламды қабылдады, соған қарамастан, ескі идеялармен, ұстанымдармен және ойлау тәсілімен ажырамады, ислам өркениеті мен түркі өркениетінің құндылықтары бір-бірінен ажырамастай тығыз тоғысқан жаңа бірлік тудырды» (Қызласов И., 2006).

Дала ноғайлары басқа діни міндеттерге қатаң қарады. Сенімнің мойындауын білу әрқайсысына керек еді. Кәмелетке толған барлық мұсылман ноғайлар (12 жаста-ер балалар үшін, 9 жаста – қыздар үшін), намазын оқыды – «күн сайын белгіленген уақытта намаз оқу» оларда әдетке айналды.

Жылы айларда олар ашық жерде дұға еткенді ұнататын. Ноғайлар дұғаны қалай оқитынын куәгер төмендегідей сипаттайды: «барлығы жазда жасыл шөпке кілем шығарады, оны жерге төсеп; құмырадан суық сумен денесінің барлық мүшелерін жуады, ақ сүлгімен сүртеді және қолдарын жоғары көтеріп дұғалар айтады, әрқайсысы дауыстап қосылады: О Алла! О Алла! яғни, О, Құдай! О, Құдай!» деп дұға қылады (Павлов А., 1842). Жұма, міндетті бірлескен күн ретінде дұғалар (юма кун), мереке болып саналды (Дубровин Н.Ф., 1871).

Ежелгі, исламға дейінгі діни дәстүрлерді зерттеу - исламтану ғылымының ерекше саласын құрған этнографияның бұрыннан келе жатқан бағыты. Ол көптеген басылымдармен ұсынылған, олардың арасында жиырмадан астам кітаптар бар. Тек 1990 жылдары Орта Азия-Қазақстан және Кавказ аймақтары бойынша кем дегенде сегіз кітап жарық көрді (Төлеубаев, 1991; Басилов, 1992; Мұстафина, 1992; Бабаева, 1993; Болатов, 1990; Гаджиев, 1991; Жүртібаев,

1991; Қарақетов, 1995). Алайда, монотеистік діндерді ұстанатын халықтарға қатысты «монотеизмге дейінгі нанымдар» терминін қолдану кейбір сұрақтар туғызады. Бұл көзқарастардың монотеизмге дейінгі дәуірде тамыры бар екеніне қарамастан, олар әлі де басқа идеологиялық жүйеде бар, сәйкесінше қайта ойластырылған және бейімделген. Үстем монотеистік діннің өкілдіктерінің шеңберіне қосыла отырып, олар оның ажырамас бөлігіне айналады. Шынында да, сенуші адамның санасы тұтас, ол сенімдердің «исламдық» және «исламға дейінгі» немесе «христиандық» және «христианға дейінгі» болып бөлінуіне жол бермейді. Егер сенуші мұсылман болса, онда оның санасында әкелері мен аталары сенетін барлық нәрсе – ислам болып табылады.

XI ғасырдағы араб ғалымдары араб тілінде жазған барлық «дәуірдің мақтаулы адамдарының» тізімін жасағанда, олардың жалпы санның үштен бір бөлігі – 415-і Орталық Азия жерінен шыққан болды. Ал қалған үштен екі бөлігінің жартысынан көбісі қазіргі Иран аумағының бір бөлігі болып табылатын парсылар еді. Орталық Азияның артықшылығы жаратылыстану, математика мен философия салаларында ерекше байқалды – осы аймақтың ғалымдары жалпы санның 90%-ға дейінгісін құрады. Олардың көпшілігі ирандықтар болды және әртүрлі иран тілдерінде сөйледі, бірақ түркі тілінде сөйлейтіндер де көп болды. Демек, олардың ана тілдері не иран тобына, не түркі тобына жатады (Сулейменов О.О., 2002).

«Жергілікті халықтардың шетел жазуын қабылдап, өркендей алуы және сыртқы күштердің тілдерінде қысылмай сөйлеуі Орталық Азия өркениетінің екі түрінде – парсы және түркі тілдерінде де іргелі өркениет болғанын айғақтайды. Бұл Орталық Азияның мәдениеттердің тоғысқан жері екенін, оның барлық халықаралық байланыстарға әсер еткен мәдениеті болғанын тағы да растайды» (Сулейменов О.О. 2002). Автор Орталық Азияның орны туралы жақсы жазған, оның ойынша, дүниенің тарихи алғашқы орталығы Алтай болған, бірақ уақыт өте ол Батысқа (Солтүстік Кавказ даласында – Т.Х.Ғ.) және кеңейтілді. «Әлемнің қазіргі орталығы – Орталық Еуразия (Орталық Азия). Бұл аймақта этностар, тілдер мен діндер өзгерді, ежелгі дәуірде иран тілдері үстемдік етті, XI ғасырдан бастап түркі тілдері үстем болды, бірақ бұл өркениет әрқашан өзінің бірегейлігін сақтап, біртұтас болды, әсіресе бөгде адамдар үшін» (Сулейменов О.О. 2002).

Бағдаттың «Даналық үйінің» қабырғасында әр түрлі елдерден келген ғалымдар, аудармашылар мен хатшылар көп жұмыс істеді, олардың көпшілігі Дешті Қыпшақ пен Солтүстік Кавказ даласының тұрғындары. Аудармашылардың жемісті еңбегінің арқасында грек авторларының (Платон, Аристотель, Евклид, Архимед, Птолемей, т.б.) көптеген шығармалары әлемге белгілі болды. «Даналық үйі» аудармашылық қана емес, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен де айналысты. Араб тіліне аудармалардың арқасында халифат ғалымдары өз еңбектерінде эллинизмнің ғылыми мұрасы мен бұрын Жерорта теңізінде қол жетімсіз болған Иран мен Үндістан ғылымының жетістіктерін біріктіре алды. Соның негізінде әр ұлт ғалымдарының бірлескен күш-жігерімен IX-X ғғ. математиканың жаңа салалары (алгебра және тригонометрия) дамыды, астрономия, химия, медицина және философия айтарлықтай ілгеріледі. Халифа әл-Мамунның бұйрығымен кітапхана қорын кеңейту үшін Үндістанға, Константинопольге, Персияға құнды кітаптарды іздеу мақсатында экспедициялар ұйымдастырылады.

Ноғайлар ішіне кіретін Ұлы дала көшпелілері үлкен мәдени кеңістіктердің интеграторлары, сондай-ақ империялардың ұйымдастырушылары болды. Орталық Азияның көп ғасырлық тарихында көшпелі түркілер аймақтағы ілгерілеуші және басым күш болған, ал қалалар мен оазистердің тұрғындары (иран-соғдылар, тәжіктер) көбірек қорғанып, оңтүстікке, тауға ығысқан немесе этникалық және тілдік ассимиляцияға ұшыраған.

Ноғайлар түркілердің музыкалық мәдениетіне де зор үлес қосты. Белгілі қазақ ғалымы Ә.Марғұлан негізінен Алтын Орда мәдениетін қамтитын қыпшақтардың күйінде көшпелілердің ноғайлық кезеңін (XIII-XVI ғғ.) бөліп көрсетеді, бұларға Кетбұғаның «Ақсақ құлан, Асан қайғының «Ел айырылған», Қазтуғанның «Сағыныш», халық күйлері «Шора батыр», «Күй Қамбар», «Жошы ханның жорығы» жатады (Марғұлан А.Х., 1985).

Орта ғасырлардағы сауда-экономикалық қатынастар әлемнің әртүрлі елдері, соның ішінде Орталық Азия мен Араб Шығысы арасындағы мәдени алмасуды ынталандырды. Орталық Азияның сауда қатынастары халифат шегінен де асып түсті: олар Үндістанды, Византияны, Цейлонды (Шри-Ланка) және «Аспан асты империясын» қамтыды. Қытайдан Жерорта теңізіне дейін 1500 жылдан астам алыстағы халықтар арасындағы байланыстырушы артерия

қызметін атқарған трансконтинентальды Ұлы Жібек жолы созылды. Биік Алан қорымындағы археологиялық олжалар куәландыратындай, IV-IX ғғ. жібектің дүниежүзілік саудасының ортаазиялық жолы болды. Ол бүкіл Орталық Азияны оңтүстіктен солтүстікке кесіп өтіп, Каспий теңізінің солтүстік жағалауы мен Ноғай даласын басып өтті, одан әрі Солтүстік Кавказ тау етегімен және Батыс Кавказ асулары арқылы Абхазияға шықты.

Дешті Қыпшақтың ежелгі авторларының аса маңызды еңбектерін жүйелеу және өңдеу барысында орта ғасырлардағы араб-мұсылман ғалымдарының гректердің классикалық шығармаларын араб тіліне аударуына нақты негіз дайындады, сол арқылы одан әрі еуропалық ғылымның өркендеуіне үлес қосты. Қытай мен Үндістанның Византиямен және Араб түбегімен қарым-қатынасында түріктер өте қажет болып шықты, олардың мәдениеті Орталық Азия аймақтарына еніп кетті, мәдени үдеріс қарама-қарсы бағытта жүрді.

Шолудың соңында найман тайпасынан шыққан шығыс ноғайлардың тағдыры туралы бірер сөз. Сібір хандығын Ермак казактары талқандағаннан кейін Ертіс өңірінің орта мекенінен ноғайлардың бір тобы Ертістің жоғарғы ағысына және Алтайдың қазақ бөлігіндегі Зайсан көлінің алабына қоныс аударды. Олар түркілердің Еуразия даласында әрбір түркі үшін қасиетті саналатын Ата қонысы – Алтай тауын көру арманын орындағандай болды. Ноғай наймандары қазақтардың наймандары арасында өмір сүрді және олардың қарым-қатынасы айтарлықтай туысқандық болды, өздерін жат санамады. Алтай ноғайларында наймандардың өзіндік санасы жоғары дамыған. Қазақтар оларды арнаулы «Қарауыл жасақ» (қарулы сакшылар) руына жатқызған. Көкпекті уезіндегі ноғай наймандары шоғырлана өмір сүріп, бұл аумақты сыртқы шапқыншылықтардан қорғап отырған. КСРО-да ноғай наймандарының барлығы «татар» деп жазылған және олар осы этнонимді алып жүрді. Татар халқына еш өкпе жоқ. Мына жолдардағыдай:

«Бірақ, тарихтың жібін шатастырып, «татарлар» бәрінің аузында ...

Қазіргі татар ағайын болса да, ол Еділдің бұлғары!»

Тәуелсіз Қазақстанда Алтай ноғайлары қазақ халқымен толықтай сіңісіп кетті, өз елінің патриоты, бүкіл түркі халықтарының жақындасуына белсене атсалысуда. Олардың арасында көрнекті

ғалымдар, мемлекет қайраткерлері және әлем чемпионы бар, олар да этникалық ноғайлық сананы сақтайды, халқына және бүкіл түркі әлеміне гүлдену тілейді.

Қорытынды:

1. Түріктердің мәдениетінде Бұхара, Самарқанд, Отырар, Бату Сарай, Сарайшық сияқты орталықтар ғылыми танымның дамуында өте маңызды рөл атқарды. Түркі ғалымдарының еңбектері сақталған атақты Отырар кітапханасы жойылды, бірақ бізге жеткен деректер Орталық Азия мен Дешті Қыпшақтың батыс бөлігіндегі (Ноғай даласы). түркі тілдес халықтар арасында ғылымның шынайы гүлденгенін куәландырады.

2. Бүгін де әлемде үлкен қызығушылық танытып отырған Ұлы Жібек жолымен байланысты материалдар ерекше. Өздеріңізге белгілі, орта ғасырларда Еуразияны Жерорта теңізінен Қытайға кесіп өткен керуен жолдары жүйесі – Ұлы Жібек жолы Батыс пен Шығыс мәдениеттері арасындағы байланыстардың алмасуы мен диалогының маңызды бастамасы болды. Бұл жолдың ең ұзын учаскелерінің бірі Дешті Қыпшақ аумағы арқылы, оның ішінде Ноғай даласы арқылы өтті.

3. «Тарих атасы» Геродоттың сипаттамасына сүйене отырып, зерттеушілер Дала жолының қызмет етуін біздің дәуірімізге дейінгі 1-мыңжылдыққа жатқызады, олар Қытайдан Еуропаға дейінгі жол өткен 6-7 ғасырларды ең қарқынды деп санайды. Жетісу арқылы Дешті Қыпшақтың батыс бөлігіне бағыт ғасырлар бойы кезектесіп өзгеріп, басқа учаскелер мен тармақтарға ие болды.

4. Бүгінгі күнге дейінгі көптеген батыс еңбектерінде арабтар деп Ибн Сина, Бируни, әл-Хорезми, әл-Фараби, әл-Ғазали және т.б. аталады. Бұл қателікті философия мен ғылым тарихына қатысты ең беделді еуропалық және американдық еңбектердің өзінде де кездестіруге болады. Иә, бұл дәуірдегі Орталық Азия ойшылдарының көпшілігі араб тілінде жазған. Көптеген еңбектерінің арқасында араб тілін жаңа ұғымдармен, терминдермен байытқан Орталық Азия мен Дешті Қыпшақтың батыс бөлігінің ғалымдары болды. Бұл Батыста латын тілінің эмбебап тіл мәртебесін жоғалтып, діндер тіліне айналуымен бір мезгілде дерлік болды.

5. Ислам түркі әлеміне біртұтас толық ілім және соған сай өмір салты ретінде көрініп, түркі философиясы мен ғылыми ойының даму-

ына қуатты серпін берді; Ноғайлы даласының тұрғындары жаңа сенімге құштарлықты тапты, өйткені ол әлемдік мәдени кеңістікті игеруге, сол кезде шешуші рөл атқарған араб тілі мен мәдениеті арқылы әлемдік өркениет жетістіктеріне қосылуға мүмкіндік берді.

6. Өткенді идеализацияламай немесе абсолюттендірмей, түркі мәдениетінің архетиптеріндегі оң рухани тәжірибені өзекті ету қажеттігін атап өту керек; Ұлы даланың өзіне тән нысандары мен бейнелерін (архетиптерін) юнгтік прототиптермен типологиялық салыстырудың эвристикалық маңызы бар, олардың терең мағынасын неғұрлым айқын және толық көрсетуге шақырылады.

7. Исламды қабылдау арқылы түріктер Жерорта теңізі өркениеттерінің қалалық адамының мыңжылдық тәжірибесін үйренді, саяси және мәдени экспансияның бұрын-соңды болмаған жылдамдығы мен ауқымы барысында бірқатар жеке жергілікті мәдени орталықтар құрылды. араб мәдениетінің ерекшеліктерімен ұштасып, өзіндік ерекшелігін сақтап қалды; сан алуан мәдениеттердің өзара баю процесі біртұтас мемлекеттік бірлестік – халифат, біртұтас тіл – араб және идеологиялық негізі – ислам діні негізінде жүзеге асады.

8. Түркі-қыпшақ мәдени кодын ашудың маңызы зор. Ортағасырлық ислам мәдениетіндегі «кемел адамды» зерттеудегі басты антропологиялық өлшем түркілердің дүниетанымында көрініс тапқан түркі тамырының бар екендігін көрсетеді, өйткені теңдік, бостандық, тән және рухани күштердің бірлігі идеясы «ізгі адам» деп ерекшелендірілді. Ноғай көшпелілерінің өзіндік бай мәдениеті болды, олар қайталанбас мәдени ерекшеліктері арқылы көшпелі түркі әлеміне және де мұсылман әлемінің дамуы мен өркендеуіне елеулі үлес қосты (Дар-ул-ислам). «Мұсылмандық Ренессанс» (Адам Мец) мәдениетінің өркениеттік әсері Қайта өрлеу дәуіріндегі еуропалық мәдениеттің қалыптасуына пайдалы болды.

Алғыс

Берілген мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды және «Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі этникалық азшылықтардың ұлттық бірегейлену үдерістерін кросс-мәдени және аксиологиялық талдау» ғылыми жобасы аясында дайындалды. Грант АР19677146.

Әдебиеттер

- Билалов М. И. Дагестан в культуре и цивилизации: монография. – М.: Директ-Медиа, 2013. - 140 с.
- Тюркские народы: Энциклопедический справочник. Гл. ред. Б.Г.Аяган (2004). – Алматы: ЗАО «Қазақ энциклопедиясы» – 384с.
- Ясперс К.. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – 527 с.
- М. С. Каган (2003). Введение в историю мировой культуры. Историографический очерк, проблемы современной методологии. Закономерности культурогенеза, этапы развития культуры традиционного типа – от первобытности к Возрождению. Санкт-Петербург: ООО «Издательство «Петрополис»». – 368 с.
- Билалов М. И. Истина. Знание. Убеждение: монография. - Москва: Директ-Медиа, 2013. - 128 с.
- Билалов М.И. Цивилизационные исследования на Юге России: монография. - Ростов-на-Дону, Таганрог: Южный федеральный университет, 2018. - 305 с.
- Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – М.: «Азбука-Аттикус». – 151 с.
- Стивен Фредерик Стар. Утраченное Просвещение. Золотой век Центральной Азии от Арабского завоевания до времени Тамерлана. (2017). – Пер. с англ. – М: Альпина Паблишер. – 574 с.
- Кызласов И. (2006) Формы осознания роли личности в древнетюркском обществе. С. 120-122 // Государственность и Великая степь: Сборник материалов международной научной конференции. – Астана. – 224 с.
- Сулейменов О.О. (2002) Тюрки в доистории. – Алматы: Атамура. –320 с.
- Маргулан А.Х., 1985. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, – 295 с.
- Павлов А., 1842. О ногайцах, кочующих по Кизлярской степи. СПб., 1842.
- Дубровин Н.Ф., 1871. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 1. Очерк Кавказа и народов его населяющих. Кн. 1. Кавказ. СПб.

References

- Bilalov, M. I. (2013). Dagestan v kul'ture i civilizacii: monografija. Direkt-Media. (Russian)
- Tjurkskie narody: Jenciklopedicheskij spravocchnik. (2004). Gl. red. B.G.Ajagan. ZAO «Қазақ jenciklopedijasy». (In Russian)

- Jaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii*. (In Russian)
- Kagan, M. S. (2003). *Vvedenie v istoriju mirovoj kul'tury*. *Istoriograficheskij ocherk, problemy sovremennoj metodologii. Zakonomernosti kul'turogeneza, jetapy razvitija kul'tury tradicionnogo tipa – ot pervobytnosti k Vozrozhdeniju*. ООО «Izdatel'stvo «Petropolis». (In Russian)
- Bilalov, M. I. (2013). *Istina. Znanie. Ubezhdenie: monografija*. Direkt-Media. (Russian)
- Bilalov, M. I. (2018). *Civilizacionnye issledovanija na Juge Rossii: monografija*. Juzhnyj federal'nyj universitet. (In Russian)
- Frjezer, D. D. (Year). *Zolotaja vetv'*. *Issledovanie magii i religii*. «Azbuka-Attikus». (In Russian)
- Stiven Frederik Star. (2017). *Utrachennoe Prosveshhenie. Zolotoj vek Central'noj Azii ot Arabskogo zavoevanija do vremeni Tamerlana*. Al'pina Pablisher. (In Russian)
- Kyzlasov, I. (2006). *Formy osoznaniya roli lichnosti v drevnetjurkskom obshhestve*. In *Gosudarstvennost' i Velikaja step'*: *Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*. (In Russian)
- Sulejmenov, O.O. (2002). *Tjurki v doistorii*. Atamura. (In Russian)
- Margulan, A.H. (1985). *Ezhelgi zhyr, anyzdar*. (In Russian)
- Pavlov, A. (1842). *O nogajcah, kochujushhih po Kizljarskoj stepi*. SPb., 1842. (In Russian)
- Dubrovin, N.F. (1871). *Istorija vojny i vladychestva russkih na Kavkaze*. In *Ocherk Kavkaza i narodov ego nasel'ajushhih*. Kn. 1. (In Russian)